

אכילת צלי בליל פסח לאחר החורבן

א. במקדש

ב. זכר למקדש

1. בימות התנאים

א. תודוס איש רומי

ב. רבן גמליאל

ג. תנאים אחרים

2. מתקופת האמוראים עד סוף תקופת הגאונים

3. תקופת הראשונים

ג. מנהג אכילת צלי בקהילות ישראל

א. במקדש

על קרבן פסח להיות צלוי: "כי אם צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו" (שמות יב, ט). כיצד יש לצלות את קרבן הפסח?

"כי אם צלי אש" - היה נותן את ראשו ואת כרעיו ואת בני מעיו לתוכו, דברי ר' יוסי הגלילי. אמר לו ר' עקיבא: אף הן הנחמרין המתבשלין בתוכו. אלא תולן חוצה לו. ר' ישמעאל קורא אתו גדי מקולס. ר' טרפון קורא אתו תוכבר שתוכו כברו (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יב פסוק ט).¹

ר' יוסי הגלילי, ור' טרפון סוברים שאיבריו הפנימיים של הקרבן נתונים בתוכו, ואילו ר' עקיבא ור' ישמעאל סוברים שאיבריו הפנימיים של הקרבן נצלים בחוץ, וזהו גדי מקולס.² תנאי נוסף להיותו של הגדי מקולס הוא, שכל הקרבן חייב להצלות ולא להתבשל כלל. כך נאמר בתוספתא, הנראית כתואמת את דברי ר' עקיבא ור' ישמעאל:

אי זהו גדי מקולס? כולו צלי ראשו כרעיו וקרבו. בישל ממנו כל שהו, שלק ממנו כל שהו,

אין זה גדי מקולס (תוספתא ביצה ב, טו).³

את המילה "מקולס", מפרש רש"י: "לשון כובע נחושת, דמתרגמינן קולסא דנחשא (שמואל א יז, ו), דסבירא ליה תולין למעלה בראשו ונראים ככובע נחושת על ראש גיבור" (פסחים נג ע"א; ביצה כב ע"ב).⁴

¹ על הצורה הלשונית: תוכבר, ראה: יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי, לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 285-288.

² בירושלמי פסחים ז, א, ובירושלמי ביצה ב, ז, מוצגת המחלוקת באופן הפוך. ר' ישמעאל כר' יוסי הגלילי, ור' עקיבא כר' טרפון. כך עולה גם מהברייתא המובאת בבבלי פסחים עד ע"א. ראה: הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, חלק א עמ' רסח - רסט שמנסה לישב את הסתירה.

³ אין הכוונה דוקא לגדי, שהרי קרבן פסח הוא גם כבש ועז, וניתן לקחת גם טלה (תוספתא פסחים ד, יד; שם ה, יא; משנה פסחים ח, ב). לא רק זאת, אלא שיש הסוברים שהרוב היו מביאים טלה (פסחים ג ע"ב תוד"ה מאליה). הרש"ש לפסחים עד ע"א, וכן בחידושי החתם סופר לפסחים שם, דנים מדוע בכל זאת דנים על גדי דוקא. ראה גם: שאול ליברמן, תוכ"פ, מועד, עמ' 959; דב זלוטניק, "גליונות הגר"ש ליברמן לתוספתא סדר מועד ותוספתא כפשוטה", סיני, קכח (תשס"א), עמ' נ - נא.

⁴ כך קדם לרש"י, הערוך בערך מקולס עמ' 266, ובערך קלס עמ' 105-106. במילון יסטרוב, ערך קלס ראשון, עמ' 1379, פירש שזהו שבח וקילוס שצולין את הפסח כשכרעיו ובני מעיו תלויים מחוץ לו. ראה עוד: שאול

אין אנו יודעים איך נהגו בפועל בזמן שבית המקדש היה קים, ויתכן שהיו הנהגות חלוקות. מדברי חכמים אחרים, שנאמרו בעיקר לאחר החורבן, נראה שהדרך המקובלת היתה להקריב קרבן מקולס. דברי החכמים הללו שמשו מקור למסורת פרשנית מתקופת הראשונים ואילך, הקושרת את הדיון בשאלה אם ניתן או אסור לאכול גדי מקולס בליל הסדר לאחר החורבן.

ב. זכר למקדש

האפשרות לאכול צלי מקולס מחוץ למקום המקדש בזמן הבית ולאחר החורבן, ולראות בזה הנהגה שהיא זכר למקדש, נחלקת לשלוש תקופות:

1. בימות התנאים
2. מתקופת האמוראים עד סוף תקופת הגאונים
3. מתקופת הראשונים ואילך

1. בימות התנאים

יש שאכלו גדי מקולס בליל פסחים, מחוץ למקום המקדש. אנו נסקור את מעשיהם על פי האישים שעשו כן.

א. תודוס איש רומי

עושין גדי מקולס ביום טוב הראשון של חג, וביום טוב האחרון של פסח. עגל מקולס ביום טוב הראשון של פסח אבל לא גדי מקולס. אמ' ר' יוסה: תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי ליקח טלאים בלילי פסחים ועושין אותן מקולסין. אמרו לו אף הוא קרוב להאכיל קדשים בחוץ, מפני שקורין אותן פסחין (תוספתא ביצה ב, טו).⁵

מתי חי תודוס? בבבלי נאמר שר' שמעון בן שטח שולח לו אזהרת חרם על מעשהו: "אלמלא תודוס אתה גוזרני עליך נידוי" (ברכות יט ע"א), ומכאן ניתן לטעון שתודוס חי בזמן הבית. אך ברוב כתבי היד של מסכת ברכות נכתב כמו בירושלמי: "שלחו לו חכמים" (ירושלמי פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז).⁶ אמנם גם אם לא נזכרים החכמים בשמותיהם, אין זה אומר שהמעשה לא היה בזמן הבית.⁷

ליברמן, "קלס, קילוסין", מחקרים בתורת ארץ ישראל (עורך: דוד רוזנטל), ירושלים תשנ"א, עמ' 433-439. לתיאור מפורט על דרך צליתו של הגדי המקולס, ראה: בירור הלכה, פסחים, עמ' קנג - קנה; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 95-98.

⁵ מעשה זה של תודוס איש רומי נזכר במספר מקורות: ירושלמי פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז; ירושלמי מועד קטן ג, א; בבלי ברכות יט ע"א; בבלי ביצה כג ע"א; בבלי פסחים נג ע"א. על ההבדלים והשינויים בין המקורות הללו, ראה: חיים ליכט, "טודוס איש רומי ואכילת גדיים מקולסים בפסח", טורא, ד (1996), עמ' 89-106.

⁶ הרב נתן רבינוביץ, דקדוקי סופרים, פסחים, עמ' יח אות ד מוסיף עוד, שיתכן והשיבוש נוצר מכך, שביטוי דומה מופיע קודם לכן בגמרא: "שלח לו שמעון בן שטח לחוני המעגל צריך אתה להתנדות ואלמלא חוני אתה גוזרני עליך נידוי". כך משער גם הרב מרדכי פוגלמן, שו"ת בית מרדכי, עמ' ריט - רכא.

⁷ שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל עמ' 28 כותבים, שבשל התגובה החריפה של חכמים, לא מן הנמנע להסיק שהמעשה היה בזמן הבית, שכן לאחר החורבן היו רבים שנהגו בגדי מקולס בארץ ובחוץ לארץ, ומעולם לא התריסו חכמים כנגדם בחומרה כה רבה. אכילת קדשים בחוץ הכונה בדרך כלל מחוץ למקדש, מאחר והדבר נראה כהקדשה בבמות, דבר שנאסר עלינו מאז שהוקם המקדש בירושלים (משנה זבחים יד, ח). תודוס עצמו לא חשש לכך, ולכן הוא אף הורה שניתן לאכול גדי מקולס בליל פסחים וכשם שאין כל מניעה לאכול גדי מקולס בחג ראשון של סוכות ובחג אחרון של פסח, וכפי שמופיע בתחילתה של אותה תוספתא (תוספתא ביצה ב, טו). יוסף תבורי פסח דורות, עמ' 98, ובמועדי ישראל, עמ' 100, כותב שמתוך עיון במסורות האחרות על תודוס איש רומי קבעו רוב ההיסטוריונים את זמנו לימים שאחר החורבן. ראה עוד: משה בר, "תודוס איש רומי ופולחן הקיסר דומיטאנוס", ציון, כו (תשכ"א), עמ' 238-240; חיים מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל אביב תשכ"ט, עמ' 234 הערה 213; חיים ליכט (לעיל הע' 5); הרב מרדכי פוגלמן (לעיל הע' 6).

בין אם תודוס היה בזמן הבית ובין אם היה אחר החורבן, חכמים שללו אכילת צלי מקולס בליל פסח, מחשש שהדבר יתפרש כמתן היתר לאכול קדשים מחוץ למקדש. יתכן גם והדגשת עובדת היותו של תודוס ברומי, מחוץ לגבולות ארץ ישראל, באה לומר שאף מחוץ לגבולות ארץ ישראל, במקום בו אין חשש שאכילת גדי מקולס יתפרש כאכילת קדשים מחוץ למקדש שבירושלים, בכל זאת חכמים לא מסכימים לכך. תודוס לא ראה כל בעיה בכך, ובודאי לא בחוץ לארץ, ולכן איפשר את הדבר, וקרא גם לאחרים לעשות כן.

הבסיס להסביר באופן זה את הויכוח סביב מעשה תודוס נלקח מהאמור בגמ' פסחים, לפי כתב יד ותיקן (125): "שלחו לו: אלמלא תודוס אתה - גזרנו עליך נדוי, שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוץ לארץ" (בבלי פסחים נג ע"א). לא ברור שלפנינו גירסה מקורית או שיגרת לשון של סופרים לכתוב "חוץ לארץ". גם רש"י פירש כך: "דדמי לפסח ונראה כאוכל קדשים בחוץ לארץ" (פסחים עד ע"א ד"ה כאחד).⁸ התוס' יום טוב תמה איזה איסור מיוחד יש לאכילת קדשים בחוץ לארץ, הלא האיסור הוא מחוץ לירושלים, ואין זה משנה אם הקדשים נאכלים מחוץ לירושלים בארץ או בחו"ל? לפיו, זו טעות דפוס, ויש למחוק את המילה "לארץ".⁹ החתם סופר, כותב שיתכן ובזמן המקדש לא אסרו לטמא ולנמצא בדרך רחוקה לאכול גדי מקולס, מאחר שהכל ידעו שאין אוכלים קדשים בחוץ. אך לאחר החורבן, היה חשש שיהיו שיחשבו שמותר לאכול קדשים בכל מקום, גם בחוץ לארץ, כתפיסת האמורא ר' יצחק המעיד על מסורת: "שמעתי שמקריבין בבית חוניו בזמן הזה" (ב' מגילה י ע"א), ובענין זה לא גזרו על טומאת ארץ העמים (תוספות שם בד"ה שמעתי). על מנת לשלול תפיסה זו, הגיבו חכמים נגד מעשהו של תודוס בצורה כה חריפה.¹⁰

מכל מקום, מבחינתם של חכמים אין זה משנה אם הקדשים נאכלים מחוץ לירושלים, בארץ או בחו"ל, ואילו לתודוס, אם מדובר על חו"ל, אזי אין מה לחשוש.¹¹

ב. רבן גמליאל

לא רק תודוס איפשר לאכול גדי מקולס, גם רבן גמליאל:

רבן גמליאל... אף הוא אמר שלשה דברים להקל... ועושין גדי מקולס בלילי פסחים

וחכמים אוסרין (משנה ביצה ב, ז; משנה עדויות ג, יא).

רבן גמליאל האמור, הוא רבן גמליאל (השני), שפעל ביבנה בשנים שלאחר החורבן.¹² חכמים אמנם חלקו עליו ואסרו את הדבר, אלא שכאן לא מצינו את אותה התנגדות וביקורת חריפה, כפי

⁸ רוב מוחלט של כתבי היד למסכתות ברכות, פסחים וביצה גורסים 'בחוף', כת"י גוטינגן 3 לביצה ופאריס 671 לברכות הגירסה היא: 'בחוצה לארץ'.

⁹ תוספות יו"ט, פסחים ד, ד.

¹⁰ חידושי חתם סופר לפסחים נג ע"ב.

¹¹ מצינו שגם בהקשרים אחרים שאינם קשורים למעשה תודוס, גם בהם יש מהגאונים ומהראשונים שהשתמשו בביטוי: "שמאכיל קדשים בחוץ לארץ". כך כותב בשם רב נטרונאי גאון, הרב יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, שערי שמחה, חלק ב עמ' קב. ראשונים אחרים מפרשים בדרך זו גם את האמור בגמ': "אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא - מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קדשים בחוץ" (פסחים נג ע"א) - "שנראה כמקדיש בהמתו בחוצה לארץ" (ר"ף, פסחים יז ע"ב). "שנראה כאוכל פסח בחוצה לארץ" (רבנו נסים, סביב הר"ף שם). כך גם: תלמיד הרשב"א, והמאירי בפסחים שם. נראה שגם אם נקבל את ההסבר ביחס למעשה תודוס, יקשה עלינו להבין את הדגשת איסור אכילת קדשים בחוץ לארץ בהקשרים אחרים.

¹² הנחתו היא על פי דברי התוס' בנדה ו ע"ב ד"ה בשפחתו, האומר שבכל מקום שבו כתוב רבן גמליאל סתם, ולא רבן גמליאל הזקן או רבן גמליאל ברבי, הכונה לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. אמנם לכלל זה יש חריגים רבים ובישובם עסק בהרחבה הרב צבי הירש חיות בחידושו לנידה שם, ובכתבי המהר"ץ חיות, חלק ב עמ' תתכ - תתכג, תתן - תתנח. ראה עוד: ברש"ש לנידה שם, ובחידושו לסנהדרין יא ע"ב ד"ה מעשה, ובחידושו לעבודה זרה יג ע"א תוד"ה אין, ובחידושי ר' יעקב עמדין לעבודה זרה שם. הרב

שהיה ביחס לתודוס. הם אינם מאיימים עליו בנידוי, והם אינם אומרים שמעשיו הם כאכילת קדשים בחוץ. מה פשר ההבדל בין תגובות חכמים ביחס לתודוס וביחס לרבן גמליאל? יש המסבירים שהביקורת החריפה על הנהגתו של תודוס היתה מפני שההמון חשב שאכן זהו קרבן פסח, וכלשון התוספתא: "מפני שקורין אותו פסחין" (תוספתא ביצה ב, טו). מה שאין כן בני ארץ ישראל, ובודאי רבן גמליאל ובני ביתו, לא קראו על הצלי כך, והוא אף לא הורה לרבים לנהוג כך, אלא נהג כך לבדו, או במסגרת חוג חכמים מצומצם.¹³ על כך יש להעיר, שאמנם אצל תודוס מודגש שהוא הנהיג אחרים לעשות כמוהו, ולא נאמר כך אצל רבן גמליאל,¹⁴ אך מאחר שרבן גמליאל שימש כנשיא, סביר להניח שהציבור ילמד ממעשיו ויעשה כמותו.¹⁵

הרב צבי הירש חיות¹⁶ כותב שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח גם לאחר החורבן, וזאת על בסיס הנחה, שהמזבח עוד עמד על מקומו מספר שנים לאחר שנחרב הבית, עד אותו תשעה באב בו נלכדה ביתר ונחרשה העיר (משנה תענית ד, ו; ירושלמי תענית ד, ה). האפשרות להקריב על המזבח ללא בית מקדש היא על בסיס ההלכה: "מקריבין אף על פי שאין בית" (משנה עדויות ח, ו). סביר להניח שהרומאים לא הניחו לרבן גמליאל להקריב קרבן לאחר החורבן על מקום המזבח, ואם כן היה זה מאורע חריג. אכן, כשלא היה ביכולתו של רבן גמליאל להקריב במקום המזבח, הוא עסק בליל הסדר בהלכות קרבן הפסח (תוספתא פסחים י, יב).¹⁷

לפי דבריו, ניתן לפרש את מחלוקת רבן גמליאל עם חכמים, אם עושין צלי מקולס בליל פסחים או לא, כמחלוקת על עצם הנהגתו של רבן גמליאל להמשיך ולהקריב על המזבח, וכן כמחלוקת על ההיתר שמעניק רבן גמליאל לעשות צלי מקולס, גם שלא במקום המזבח. חכמים לא יכולים לטעון באותה חריפות כלפי רבן גמליאל שהוא מאכיל את ישראל קדשים בחוץ, גם כשהוא מתיר לאכול

ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל, משנה ביצה ב, ז אות לב, טוען שבשל העובדה שבמשנה שאח"כ הוזכר ראב"ע, כפי הנראה מדובר ברבן גמליאל שחי אחר החורבן. אמנם יש שיחסו את המעשה לרבן גמליאל שחי בזמן הבית, והוא סבר שניתן לאכול גדי מקולס מחוץ למקדש ולירושלים. ראה: חנוך אלבק, השלמות ותוספות לפירוש המשנה, פסחים ז, א-ב, עמ' 451; אליעזר אברהם הלוי, ערכי האגדה וההלכה, עמ' 196-197; חיים ליכט, (לעיל הע' 7), עמ' 90 הע' 14.

¹³ כך הסבירו: החתם סופר בחידושי לפסחים נג ע"ב בשם אחד מתלמידיו; הרב יהודה ארי' לייב, האדמו"ר מגור, שפת אמת ל פסחים שם; הרב עובדיה יוסף, מאור ישראל - חידושים על הש"ס, חלק ב עמ' קה דן בדברי אחרונים שהסבירו שתודוס סבר שבדבר הנעשה בפני הרבים אין מקום לחשוש. ראה עוד: שאל ליברמן, תוכ"פ, מועד עמ' 960; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 99-100; הנ"ל, מועדי ישראל, עמ' 100-102.

¹⁴ ישראל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 86, מצא שהפועל "הנהיג", נדיר מאוד בהופעותיו בתלמוד ירושלמי, והסיק מכאן שחכמים לא הפעילו כמעט את סמכותם להוביל הנהגות חדשות. על דבריו יש להעיר, שהמקור להנהגתו של תודוס הוא בתוספתא (תוספתא ביצה ב, טו), ובירושלמי זהו רק ציטוט ומובאה. אמנם כן, גם בתוספתא ובמשנה הביטוי הוא די נדיר. וראה עוד: דוד לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 115. הוא אסף מקורות בתוספתא ובתלמודים בהם מופיעה הפועל נהג בהטיות שונות.

¹⁵ ראה למשל את האמור בתוספתא: "בראשונה כל מי שיש לו מת היו יציאותיו קשות עליו יותר ממתו. התחילו הכל מניחין מתייהן ובורחין. הנהיג רבן גמליאל קלות ראש בעצמו, נהגו הכל כרבן גמליאל" (תוספתא נדה ט, יז). כאן משמעות הדבר שר"ג נהג כך לעצמו בלבד, ואין הכרח שהוא הורה לאחרים לעשות כן, ובכל זאת נהגו כמותו, כנראה בשל מעמדו.

¹⁶ הרב צבי הירש חיות מבקש להוכיח ממספר מקורות שהקריבו קרבנות לאחר החורבן, ובתוכם גם רבן גמליאל המקריב קרבן פסח. כתבי מהר"ץ חיות, חלק א עמ' רסא - רסג, חלק ב עמ' תריח - תריט, תתן - תתנה, תתקסז - תתקסט. ראה עוד: הרב יעקב עמדין, שו"ת שאילת יעב"ץ, סימנים פז, פט. ראה עוד: יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 99-100, הערה 265.

¹⁷ באשר להנהגתו של רבן גמליאל לאחר החורבן בשונה מדעתם של חכמים אחרים, ראה במאמר: "הגדה או קרבן בליל הסדר של אחר החורבן", בספר זה.

צלי מקולס שלא במקום המזבח, מאחר שרובן גמליאל שואף ופועל לשם הקרבת הקרבן גם לאחר חורבן הבית.¹⁸

ג. תנאים אחרים

משני מקורות בתוספתא, ניתן ללמוד שאכלו צלי ואולי אף מקולס, בליל פסח לאחר החורבן, למרות התנגדות חכמים. המקור הראשון: "מעשה בבית דגן ביהודה באחד שמת ערב פסחים והלכו וקברו ונכנסו האנשים וקשרו את החבל בגולל משכו האנשים מבחוץ ונכנסו הנשים וקברו והלכו האנשים ועשו פסחיהן לערב" (תוספתא אהלות ג, ט). לא ניתן לקבור מת בערב פסח ולעלות לירושלים באותו יום כי בית דגן שכנה במרחק רב¹⁹, ומכאן שלא רק כינו את אכילת הצלי או הגדי המקולס בשם פסח אלא אף הקפידו לאכול בטהרה.²⁰ אמנם אין איזכור במשנה זו, שהפסח אותו הם אכלו היה מקולס או אפילו צלי, ויתכן שהם רק כינו את הצאן שהם שחטו בשם פסח, אך אין מדובר על קרבן פסח. לא ברור גם, שמעשה זה היה לאחר החורבן, אולי הוא היה בזמן הבית. יחד עם זאת, ברור שהם נהגו לאכול בליל פסח בטהרה בשר שהוא מעין קרבן פסח, והתייחסו לסעודה כבעלת קדושה מיוחדת, מעבר לסעודת יו"ט חגיגית.

המקור השני: "מעשה בר' ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד, והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניהן. אמרו לו: אשקלון, מה אתם בה? אמר להן: מוכרים חטים בבסילקאות שלהן, וטובלין ואוכלין את פסחיהן לערב" (תוספתא אהלות יח, יח).²¹ גם כאן, המעשה הוא לאחר החורבן בימי ר' פנחס בן יאיר ורבי יהודה הנשיא, וגם כאן אכלו את סעודת הפסח בטהרה. גם במעשה זה לא נכתב באופן ברור אם הצלי היה מקולס או לא, אך גם כאן ניכרת המגמה לאכול בשר בליל פסח כאילו הוא קרבן. מלבד זאת, יש להעיר שבמקבילות בירושלמי נאמר: "וטובלין ואוכלי" בתרומתינו" (ירושלמי שביעית ו, א; ירושלמי יבמות ז, ג), וגם לפי ההקשר בירושלמי נראה שהדיון הוא בתרומות ומעשרות ולא ביחס לפסח, ולכן שינה

¹⁸ גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל, א, עמ' 164-166, טוען שרובן גמליאל ביקש לקיים במידת האפשר, את הקרבן אף לאחר החורבן. קרבן ממש וודאי אין כאן שאין שחיטת וזריקת דמים והקטרת אימורין אלא על גבי המזבח. דוד הלבני, מקורות ומסורות, א, עמ' תכז, המשיך את הרעיון וכתב שמהשלב של הצליה ואילך, ניסו עד כמה שהיה אפשר לחקות את הקרבן, אלא שאכלו אותו בכל מקום אפילו מחוץ לירושלים, כי אי אפשר היה אחרת. דברים אילו רומזים להנהגה שהיא מעין הנהגת זכר למקדש, מצידו של רבן גמליאל. גם אברהם אדרת, מחורבן לתקומה - דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תש"ן, עמ' 30, כותב שהמחלוקת שהתעוררה על אכילת גדי מקולס כתחליף לקרבן, מעידה על המגמה להצגת אפשרות של קיום ליל פסח, כסדר חדש המנותק מעשה הקרבן. לפיו: "יותר משיש בליל הסדר משום זכר למקדש, יש בו משום יצירת מערכת טקסית חדשה המכוונת לבא במקום 'הסדר' שהנהיגו במקדש". הביטוי "סדר" הוא ביטוי למערכת עבודת המקדש (משנה תמיד ז, ג; משנה קנים א, א, ועוד). על דבריהם יש להעיר, שאכן יתכן שזו היתה מגמתו של רבן גמליאל, אך היא לא נזכרת כלל במקורות התנאים והאמוראים, וכפי שנכתב במפורש בהנהגות אחרות.

¹⁹ יוחנן פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים 1951, ערך בית דגון א', כך א עמ' 79, מזהה את "בית דגן שביהודה" עם בית דגון שבנחלת שבט יהודה (יהושע טו, מא), ועם חירבה דגון, הנמצאת באזור הישוב בית דגן של היום, בקרבת ראשון לציון. גם פנחס נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, תל אביב תשל"ב, ערך בית דגון ב, כך א עמ' 248, הולך בדרך זו, וקושר את האמור בתוספתא באהלות עם זיהוי זה. אמנם במשנה במעשר שני ה, ב נאמר שהמרחק בין לוד לירושלים הוא יום אחד. לוד היא איננה רחוקה כל כך מבית דגון.

²⁰ ראה: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 28-30. גם יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 101, מביא את המקורות הללו, אך הוא לומד מהם שאכלו את סעודת הפסח בטהרה, ואולי אף בשר צלוי, לו קראו "פסח", אך אין הוא מחייב שמדובר בגדי מקולס.

²¹ כפי הנראה אשקלון היתה מקום בו רוב תושביה היו נכרים, כאמור במשנה עדויות ח, ב ובגמ' כתובות כו ע"ב: "אשקלון דיד עובדי כוכבים תקיפה על עצמן". וכן שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ז, אמר רבי פנחס מעשה בשני אחים עשירים שהיו באשקלון והיו להם שכנים רעים מאומות העולם". היה בה פולחן נכרי, כאמור בגמ' עבודה זרה יא ע"ב: "חמשה בתי עבודת כוכבים קבועין הן, אלו הן: צדיפא שבאשקלון". ולכן נראה שהטהרה היתה בשל המגע עם הנכרים.

הירושלמי את הנוסח. גם הדיון בתוספתא באהלות נראה שהוא באשר לתרומות ומעשרות ולא ביחס לפסח, אם כי נוסח התוספתא מתועד היטב, ולכן נראה שבכל זאת מדובר על פסח.²² במקורות אחרים מצינו התייחסויות שונות באשר לאכילת גדי מקולס, ובשר צלי בליל הפסח. במשנה נאמר: "מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים - אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול - אין אוכלין" (משנה פסחים ד, ד). במקום שנהגו לאכול צלי אכלו את כל סוגי הבשר. אך במקום שנהגו שלא לאכול צלי, לא ברור אם המנהג כולל את כל סוגי הבשר, או רק את הבשר הראוי לקרבן.²³ בתוספתא נאמר שמותר לאכול בשר בקר צלי בליל הפסח, אם כי לא גדי מקולס:

עושין גדי מקולס ביום טוב הראשון של חג, וביום טוב האחרון של פסח. עגל מקולס ביום טוב הראשון של פסח, אבל לא גדי מקולס (תוספתא ביצה ב, טו).²⁴

תוספתא זו נאמרה במקום בו נהגו לאכול צלי בליל פסחים, אם כי אסרו לאכול גדי מקולס. מקור נוסף לכך שאכלו בשר צלי בליל הפסח גם לאחר החורבן, היא מהעובדה שאחת משאלות "מה נשתנה" העוסקת בבשר, מצויה בהגדות רבות שבקטעי הגניזה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי? (משנה פסחים י, ד).²⁵ הביטוי "הלילה הזה כולו צלי" משמעותו היא שבכל הלילה הזה אנו אוכלים רק צלי, כשם שנאמר באותה משנה: "הלילה הזה כולו מצה" והכוונה היא שבכל הלילה הזה אוכלים רק מצה. לפי אפשרות זו אין הוכחה שאכלו גדי מקולס בדוקא, ויתכן שאילו הם מקומות שנהגו לאכול בשר צלי בליל פסח, אם כי לא מקולס, וכדברי המשנה לעיל המבחינה בין מקום שנהגו למקום שנהגו שלא.

בסיכומה של התקופה נראה שבולטים החכמים שהורו לעצמם או אף לאחרים לאכול גדי מקולס בליל הסדר, והם לא ראו כל קושי בדבר. כמו כן היו מקומות שנהגו לאכול את כל סוגי הבשר כצלי בפסח, היו שאכלו צלי רק מבשר שלא ראוי לקרבן כמו בשר בקר, והיו מקומות שלא אכלו בשר צלי כלל בליל הפסח. רבים מהחכמים שאסרו אכילת גדי מקולס, אסרו זאת כדי שלא יבואו להתיר אכילת קדשים מחוץ למקדש.

2. מתקופת האמוראים עד סוף תקופת הגאונים

²² ראה: שאול ליברמן, תוספתא ראשונים חלק ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 160.
²³ יש ראשונים המפרשים שהמשנה המבחינה בין מקום שנהגו למקום שלא נהגו, מתייחסת לאכילת גדי מקולס, לא לבשר שאיננו מקולס. כך כותב רש"י: "דתנן בפרק מקום שנהגו (נג ע"א) [מ' פסחים ד: ד] שאסור לאכול צלי (בערב) [בלילי] פסחים בזמן הזה במקום שלא נהגו" (רש"י לפסחים עד ע"א, ד"ה איזהו גדי מקולס). ומכאן ניתן להסיק שגם בזמן התנאים היו מקומות שנהגו לאכול גדי מקולס. כך גם פירשו את המשנה: הריב"ן, מסכת פסחים, עמ' סו. לפירוש זה יש זיקה רבה לפירוש רש"י; המאירי, לפסחים שם מביא פירוש זה ודוחה אותו. ר' יצחק בן משה אור זרוע, מביא את דברי רש"י הללו, ומסיק שגדי שאיננו מקולס, מותר לאכול אף במקום שלא נהגו לאכול גדי מקולס. לפיו, חכמים שרצו לנדות את תודוס: "אית לן למימר דמקו' שלא נהגו הוה" (ספר אור זרוע, ח"ב הלכות פסחים סימן רל). הצ"ח, בחידושי פסחים, כרך ב עמ' רפא, כותב: "דברי רש"י הללו תמוהין מאד. דמה ענין מקולס למקום שנהגו, מקולס בכל המקומות אסור... דברי רש"י הללו לא ידעתי להולמם". הנצי"ב, מרומי שדה שם, מנסה לישב את דברי רש"י הללו, אך מציין שהאור זרוע, לא הבין כמותו את כונת רש"י. החיד"א, ברכי יוסף, סימן תעו סעיף ב, כותב ששמע שיש המפרשים את רש"י שאכילת גדי מקולס תלויה במקום שנהגו. כך הסביר את רש"י גם הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה חלק ב, עמ' קעה - קעו. ראה עוד: שאול ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 480.
²⁴ שאול ליברמן, תול"פ, מועד, עמ' 958-959, דן בנוסחאות שונות של תוספתא זו, ומסקנתו היא שהאיסור הכתוב בתוספתא לאכול גדי מקולס הוא בליל הפסח לא ביום. הבנה זו של התוספתא, מסייעת לפוסקים הסבורים כך. מקורות רבים בספרות הפוסקים ניתן למצוא אצל הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב, עמ' תשסט-תשפה.
²⁵ שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 30, 53, 64-65.

הבאנו לעיל את המשנה בה נאמר: "מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים - אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול - אין אוכלין" (משנה פסחים ד, ד). לא ברור מהמשנה אם במקומות שבהם נהגו שלא לאכול, ההתייחסות היא לכל סוגי הבשר. אמוראים ארץ ישראלים הסבירו בתקופה מאוחרת יותר שאכן מדובר בכל בשר שהוא ראוי לשחיטה כמו בשר בהמה ובשר עוף, להוציא ביצה ודגים (ירושלמי פסחים ד, ד). פרשנות זו מחזקת את המגמה האוסרת לאכול כל בשר שיש לו דמיון מה לקרבן פסח.

התפתחות אחרת ואף קודמת להבהרת המשנה, היתה בימי האמוראים הראשונים, בהלכה שנמסרה בשם רב: "אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא, מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קדשים בחוץ" (בבלי פסחים נג ע"א). דברים דומים בשם רב מופיעים גם בירושלמי (פסחים ז, א). מסקנת הסוגיה בתלמוד הבבלי: "אמרי: מקולס - לא שנא אמר, לא שנא לא אמר. שאינו מקולס, פירש - אין, לא פירש - לא" (פסחים נג ע"ב). גדי מקולס אסור לאכול בכל מקרה, בין אם הוא הוגדר כבשר לפסח ובין אם לא,²⁶ והאיסור ביחס למוצרי בשר אחרים תלוי אם נאמר עליהם שהם לפסח או לא.²⁷

בתקופת הגאונים, נראה שהיו שאכלו גדי מקולס, אך היו שאסרו: אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו אור לארבעה עשר, גדי מקולס שרי, ואפילו בפסח ולא קיימא הילכתא כרבי יוסי (שאלות דרב אחאי גאון פרשת צו, שאלתא פ ד"ה אלו דברים).

ההוראה המפורשת שמותר לעשות גדי מקולס, ושאין הלכה כר' יוסי המביא את המעשה עם תודוס, יכולה אולי ללמד על כך שבתקופת הגאונים, היו שאכלו גדי מקולס בליל פסחים.²⁸ לעומת זאת יש גאונים שכתבו אחרת:

והלכתא מותר לאכול בשר בשני ימים טובים של פסח ראשונים בין מבושל בין צלי. ...וכשמותר, לא מותר אלא איברים איברים. אבל גדי מקולס אסור לאכול, מפני שמתחלף בפסח דקאמרינן תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסים בערבי פסחים (שו"ת גאוני מזרח ומערב, סי' קט).

יש הגדות מתקופת הגאונים בהם נמצאה ברכה: "בא"י אמ"ה אשר צוה לאכול מצה מרורים בשר צלי אש, להזכיר את גבורותיו. בא"י זוכר הברית".²⁹ גם מכאן אין הוכחה שאכלו צלי מקולס דווקא, ויתכן שברכו על אכילת בשר צלי אך לאו דווקא מקולס.

²⁶ בבבלי נאמר: "תנו רבנן: איזהו גדי מקולס דאסור לאכול בלילי פסח בזמן הזה? (ב' פסחים עד ע"א). לא צריך להיות הבדל בין גדי מקולס בזמן הבית לזמן הזה, ואכן תוספת זו לא נמצאת במספר כת"י: כת"י מינכן 95, כת"י וטיקן 125, כת"י וטיקן 134, כת"י קולומביה X893-T141. אולי היא תוספת סבוראית ואולי אף מאוחרת יותר. מכל מקום, גם אם לפנינו תוספת מאוחרת, היא מבטאת את הגישה השוללת לחלוטין, אכילת גדי מקולס בזמן הזה.

²⁷ החשש שבשר שנועד לפסח יביא לידי כך שיחשבו שהותר לשחוט או להקריב קדשים בחוץ, משמש לפי גירסאות מסוימות נימוק לדברים המובאים בשם רבא, שאין צורך, או שאף אסור להגביה בליל הפסח, את הקערה עליה מונח הבשר זכר לפסח, וזאת מהחשש שמא יאמרו שהוא מקדיש קדשים בחוץ (בבלי פסחים קטז ע"ב). דיון בסוגיה זו, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 109 - 110.

²⁸ אמנם הנצי"ב, העמק שאלה, חלק א עמ' פז, כותב שההיתר מתייחס ליום ראשון של פסח, אך בלילה הראשון גם השאלות מודה שאסור.

²⁹ על הגדות אלה ונוסחותיהן, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 103; שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 30, 53, 63, 157; עזרא פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, יג (תשנ"ו) עמ' 128; הנ"ל, "על 'סידור' קדום כמנהג ארץ ישראל", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי (בעריכת ע' פליישר ואחרים), ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 52, 58.

בסיכומה של התקופה נראה שבנוסף לתקופת התנאים בה היו שנהגו לאכול גדי מקולס בליל פסחים ויש שאסרו, וכן יש מקומות שנוהגים לאכול בשר צלי אם כי לא מקולס, כאן נוסף האיסור שלא לומר על בשר שהוא לפסח, כולל אף על הבשר שעל קערת הסדר. גם בתקופה זו, עדין לא מצינו מי שכותב במפורש שהאוכלים גדי מקולס עושים זאת זכר למקדש.

3. תקופת הראשונים

כאמור לעיל, עד עתה הסברנו את המחלוקת בדבר אכילת גדי מקולס בליל פסחים לאחר החורבן, בשאלה האם הדבר אסור מהדבר נראה כאכילת קדשים בחוץ, או שניתן לאכול גדי מקולס, ואין לחשוש שהדבר יראה כאכילת קדשים בחוץ. טרם מצינו מי שמסביר את דברי התומכים באכילת גדי מקולס בליל פסחים, לא רק כמתן אפשרות, אלא כהנהגה חיובית זכר למקדש. יתכן, שהנוהגים לאכול גדי מקולס עשו כן, כהמשך למסורת של סעודת הקרבן, אך הדבר לא נאמר בצורה מפורשת.

נראה שרש"י הוא זה שהחל לפרש בדרך זו את הנהגת רבן גמליאל ותודוס איש רומי. את מחלוקת חכמים ורבן גמליאל, מפרש רש"י:

מקולס - כרעיו ובני מעיו תלויין חוצה לו בצדו כשצולהו, והיו עושין זכר למקדש, שכתוב בו על כרעיו ועל קרבן, ומקולס לשון גבור מזויין שכלי זיינו תלויין לו בצדו, כדמתרגמין וכובע נחשת - וקולסא דנחשא (שמואל א' יז, ו). וחכמים אוסרין...בגדי מקולס - מפני

שדומה לקדשים, ויאמרו: מותר להקדיש ולאכול קדשים בחוץ (רש"י ביצה כב ע"ב).³⁰

על מעשהו של תודוס המובא בבבלי: "תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי להאכילן גדיים מקולסין בלילי פסחים" (ברכות יט ע"א), כתב רש"י: "בלילי פסחים - זכר לפסח שצולהו שלם, שנאמר בו על כרעיו ועל קרבן (שמות י"ב), כלומר עם כרעיו ועם קרבן".³¹

אם נחבר את פרשנותו זו של רש"י, לדבריו במקום אחר, בו הוא סבר שגם אכילת גדי מקולס תלויה במקום שנהגו (רש"י לפסחים עד ע"א, ד"ה איזהו גדי מקולס), אזי יתכן שרש"י רצה לתת משמעות עמוקה יותר למנהגם של האוכלים בשר מקולס לאחר החורבן, כהנהגת זכר למקדש.³²

³⁰ כך פירשו אח"כ גם ראשונים נוספים: תלמיד הרמב"ן, ושיטה לא נודע למי, לחד מרבותינו הראשונים מזמן המאירי, לביצה כג ע"א.

³¹ כך מפרשים את מעשהו של תודוס גם: הרב דוד בן לוי, ספר המכתם, לפסחים נג ע"א; המאירי בבית הבחירה, ובחידושי לביצה כג ע"א.

³² מדברי רש"י הללו, הסיק הרב מרדכי שרגא הלוי שינפלד, "בענין זכר למקדש", ספר היובל להר"ד סולוביצ'יק (עורכים: הרב ש' ישראלי ואחרים), ירושלים תשמ"ד, עמ' תלז, שיש לעשות זכר למקדש בחוץ לארץ גם בזמן שבית המקדש קים, וזאת על פי ההנחה שר' שמעון בן שטח הוא זה ששולח את אזהרת הנידוי לתודוס, והביקורת עליו היתה שהיה עליו לשנות מעט מהמנהג הקבוע במקדש, כדי שלא יטעו הרואים ויחשבו שמותר לאכול קדשים בחוץ. אכן כבר הרב ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל, משנה ביצה ב, ז אות לב, מעלה אפשרות זו ביחס לר"ג על בסיס ההנחה שר"ג חי בזמן הבית, וקרא לבני חו"ל לעשות זכר למקדש. כאמור (לעיל בהע' 6), בכתבי היד הגירסא היא: "שלחו לו חכמים", וכנראה תודוס חי לאחר החורבן, ומה גם שהנהגת זכר למקדש, החלה לנהוג כנראה רק לאחר החורבן, ולכן לא ניתן להסיק מדברי רש"י הללו מסקנה זו. יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 79, מניח שבזמן הבית, רוב יהודי העולם נשארו בבתייהם בחג, ולא עלו להקריב קרבן פסח. הוא דן בשאלה: "האם המשתתפים בסעודת החג מחוץ לירושלים הרגישו חובה לתת ביטוי לזכר למקדש בסעודת החג?". מסקנתו היא, שלא (עמ' 92). נראה שהנחת היסוד שיש מקום כלל לתת ביטוי לזכר למקדש בזמן הבית, אין לה על מה להשען. כאמור, הנהגת זכר למקדש, נתקנה ע"י ריב"ז לאחר החורבן (משנה סוכה ג, יא), והיא הונהגה אח"כ גם בתחומים נוספים, אך לא בזמן הבית. כך טען גם הרב מרדכי פוגלמן (לעיל הע' 6), אם כי גם הוא מאריך להסביר את הנהגת תודוס ורבן גמליאל כהנהגת זכר למקדש בעקבות החורבן.

יתכן אף להסביר על פי זה, שחכמים התנגדו להנהגתו של תודוס, מאחר שאין הנהגה זו עומדת בקריטריונים להנהגת זכר למקדש. מחוץ למקדש - בגבולין, אין אוכלים אף פעם קרבן פסח, ואין להנהיג הנהגת זכר למקדש במצוה שנהגה בזמן הבית במקדש בלבד, ולא בגבולין.

ג. מנהג אכילת צלי בקהילות ישראל

פרשנות זו של רש"י, לא השפיעה על המנהג בקהילות ישראל. בתקופת הראשונים מתגבשת בצורה ברורה יותר הפסיקה השוללת לחלוטין אכילת כל צלי, מקולס ושאינו מקולס, כליל פסחים, כדעתם של החכמים החולקים על תודוס ועל רבן גמליאל. אמנם הראב"ה מעיד שהוא ראה אנשים אוכלים בשר עוף צלי כליל הסדר, ולדעתו אין זה נכון, והטוב ביותר הוא לאכול בשר מבושל כמקום שלא נהגו.³³ על מנהג אשכנז, באופן כללי, כתב הטור: "ואשכנז מקום שנהגו שלא לאכול צלי הוא".³⁴ אמנם גם מבין האשכנזים, יש שנהגו לאכול צלי שאינו מקולס, כעדותו של הרב יוסף בן משה על רבו הרב רבי ישראל בן פתחיה איסרליין, בעל תרומת הדשן: "וגם אינו מקפיד אם אכל צלי כליל ראשון של פסח",³⁵ ואפשר שהיה כאן הבדל בין מנהג אוסטרייך, לבין מנהג הריינוס. אך נראה שהמגמה הכללית באשכנז היא, שנוהגים שלא לאכול צלי כלילי פסח.³⁶ גם ביחס לאכילת צלי שאינו מקולס, שאפשרות אכילתו היא על פי מנהג המקום, נראה שבמשך הזמן התמעטו המקומות והקהילות בהם נהגו לאכול צלי שאינו מקולס. באשר למנהג ספרד, אין אמירה גורפת שנוהגים שלא לאכול צלי כמו באשכנז, אך גם שם בולטת מגמה דומה, וראשונים רבים מציינים שבמקומם נוהגים שלא לאכול צלי.³⁷ גם בתקופות מאוחרות יותר כתבו האחרונים הפוסקים לפי ראשוני ספרד, שאין לאכול צלי כליל הסדר.³⁸ אם כי יש מקהילות אילו המקפידים לשחוט כבש לכבוד החג, אך מבשלים אותו.³⁹

³³ הרב אליעזר בן יואל הלוי, ראב"ה, ח"ב - מסכת פסחים, סימן תצח (עמ' 121).

³⁴ ר' יעקב ב"ר אשר, טור אורח חיים, סימן תעו; הרב מרדכי בן הלל הכהן, המרדכי, חידושים לפסחים, דף לג ע"א כותב: "וארצנו מקום שנהגו לאכול צלי כלילי פסחים". אך כפי הנראה יש כאן טעות סופר, ויש לגרוס: "מקום שנהגו שלא לאכול". כך העיר הרב חיים בנבשת, שירי כנסת הגדולה, חלק אורח חיים, דף פו ע"ב.

³⁵ לקט יושר חלק א (או"ח), עמ' 86.

³⁶ הרב משה איסרליש, הרמ"א שם, סימן תסט סעיף א; הרב מרדכי יפה, לבוש התכלת והחור, סימן תעו סעיף א; מגן אברהם, שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעו ס"ק א; טורי זהב, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תעו ס"ק א ומשנה ברורה, שם ס"ק א.

³⁷ כך פסקו: ר' יצחק אלפסי, ר"ף, מסכת פסחים דף יז ע"ב - יח ע"א; הרמב"ם הלכות חמץ ומצה ח, יא, ובפירוש המשנה ביצה ב, ז; הריטב"א פסחים נג ע"ב; רבנו אשר, מסכת פסחים פרק ד סימן ו; רבנו יקותיאל משפירא, הלכות פסח מרבתינו הראשונים, עמ' עח; רבנו ירוחם ב"ר משולם, תולדות אדם נתיב ה חלק ד דף מב טור ד; טור אורח חיים, סימן תסט וסימן תעו; שו"ע אורח חיים, סימן תעו סעיף א.

³⁸ הרב יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, סימן נא (אלג'ר); הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים סי' תעו סעיף א (איטליה); הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סי' תעו ס"ק ב, וכן הרב חיים פאלאג'י, רוח חיים, סי' תעו ס"ק א (תורכיה); הרב יוסף חיים, בן איש חי, פרשת צו אות ל (עירק); הרב שלום מזרחי, שו"ת דברי שלום, חלק ד סי' טז (ארם צובה וחלב); הרב אליהו ביטון, נתיבות המערב - מנהגי מרוקו, עמ' 104 (מרוקו); הרב משה הכהן, ברית כהונה, עמ' קמא (תוניס). הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב, עמ' תשסט - תשפה, דן באריכות בשאלת אכילת צלי ביום ראשון של פסח, ומתוך דבריו עולה בבירור שהמקובל בקהילות ספרדיות הוא שבכלילי פסחים נוהגים שלא לאכול צלי.

³⁹ זבולון בוארון, "מנהגי חג הפסח בקרב יהודי לוב", טעמה של הגדה, קרית ארבע תשנ"ד, עמ' 28, המעיד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ומוסיף עוד שנזהרו שלא לומר "שחטנו כבש לפסח" אלא "שחטנו לחג" כדי שלא יראה כאוכל קדשים בחוץ. עוד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ראה: פריג'א זוארק, "ממנהגי יהודי לוב", ילקוט מנהגים (ערך: א' וסרטייל), ירושלים תשל"ז, עמ' 232; מרדכי סטבון, ואברהם הטל, "ממנהגי יהדות תונסיה" שם עמ' 305 על שחיטת כבש אור לארבעה עשר לאחר בדיקת חמץ. הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, עמ' רמג מעיד על מנהג יוצאי בוכרה, השוחטים כבשים כליל הסדר.

לעומת זאת, בני תימן נוהגים לאכול צלי בליל פסח: "דגלות ארץ תימן הוי מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים, ואסור לנו לשנות ממנהג אבותינו נוחי נפש".⁴⁰ יש שרידים מעדת האיטליניים שצולים ואוכלים אותו, כפי מנהג המקום שאוכלים אותו צלי.⁴¹ לא ברור לנו, אם זהו מנהג מימות תודוס, או שמדובר על מנהג חדש יחסית. אך גם אצל בני תימן, וגם בקהילות אחרות שנהגו לאכול צלי לא מקולס, הם נהגו זאת כאפשרות, אך הם לא רואים בזה הנהגת זכר למקדש.⁴² נוסף עוד, שבתקופת הראשונים, ואף קודם לה, נעלמת מהגדה של פסח השאלה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?" (משנה פסחים י, ד), ומכאן יש להסיק שאף אותם שנהגו לאכול צלי מקולס, התמעטו ופסקו לנהוג כך.⁴³

יחד עם זאת, מלאחר החורבן הנהיגו בגבולין- מחוץ למקום המקדש, להניח בקערת הסדר שני תבשילין: "אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (ירושלמי פסחים י, ג; בבלי פסחים קיד ע"ב). בתלמודים ישנן הצעות למנהגים שונים באשר לטיבם של התבשילים, וכן הראשונים הציגו אפשרויות שונות. אך הנוהג שהתקבל בקהילות רבות הוא זרוע צלוי זכר לקרבן פסח, וביצה קשה מבושלת זכר לקרבן חגיגה. ברוב קהילות ישראל אין נוהגים לאכול את הזרוע הצלויה בליל הסדר, מחשש שמא יאמרו שבשר זה פסח הוא, אם כי יש מעט קהילות שנהגו לאכול בליל הסדר כמו בני תימן ועדת טריפולי,⁴⁴ אך הרוב נוהגים להימנע מאכילת הצלי בליל ט"ו בניסן, ואוכלים אותו ביום ט"ו בניסן, מאחר שביום זה אין חשש שיאמרו שבשר זה לפסח הוא.⁴⁵ מכל מקום בקהילות רבות לא אכלו צלי בליל הסדר מחשש שיראה כאוכל קדשים בחוץ, ואף את בשר הצלי שעל הקערה לא

⁴⁰ הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשולחן ערוך הלכות פסח, עמ' רצה. כך הוא מביא בשמם של הרב יחיא צאלח, סידור תכלאל- עץ חיים, דף כה ע"ב; הרב יצחק ראצבי, הגדה של פסח נוסח תימן, עמ' מג; הנ"ל, שולחן ערוך המקוצר - עיני יצחק, אורח חיים חלק ג, עמ' סא; הרב משה הררי, מקראי קדש - הלכות ליל הסדר, עמ' תפב, על מנהג בני תימן.

⁴¹ כך מציין הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, עמ' רמג. בעמ' שג כותב שאמנם חכמים מחו בתודוס על הנהגתו, אך לא נזכר שבני רומי חדלו ממנהגם זה. יוסף רופא, "שני מנהגי חודש ניסן אצל יהודי רומא- גדי מקולס בליל פסח, וצפיחית בדבש", ידע עם, כא (תשמ"ב), עמ' 79, כותב ששריד למנהג תודוס איש רומי הוא מנהג יהודי רומא ורוב קהילות איטליה, ששמים בקערת הסדר זרוע טלה צלוי, זכר לקרבן פסח, אם כי הוא איננו מצין אם היו אוכלים את הזרוע. הוא מביא בשם הרב שבתאי אלפרידו טואף, רבה של ליוורנו, שלא לוקחים זרוע שבשרה מרובה, כדי שלא יעלה על הדעת כאילו זה זבח פסח ממש, שאינו ניתן להקרבה, "אלא אם כן קיימת מדינה עברית, וקיים בית מקדש לאומי בירושלים".

⁴² אמנם הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, עמ' רמג כותב שגם אותם בני קהילות ספרדיות קונים "שה או גדי לפסח זכר לקרבן פסח ולקיים מה שנאמר 'ויקחו להם איש זה לבית אבות'". אך לא מצאנו הוכחות לכך שהם רואים זאת זכר לקרבן פסח.

⁴³ כבר בסידור רס"ג ובסדר עמרם גאון, לא מופיע נוסח זה. הרב יצחק אלפסי, הרי"ף כותב: "והשתא לא לימא בשר צלי, שלית לן פיסחא" (מסכת פסחים, דף כה ע"ב); רמב"ם הלכות חמץ ומצה ח, ב; המאירי, לפסחים קטו ע"א כותב: "ופרשו בגמ' שבזה"ז שאין פסח לא יזכיר מבושל וצל". הרב הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, עמ' שג משער שגירסה זו של המאירי הוכנסה בימי הסבוראים אך לא מופיעה אלא במקצת נוסחאות. אך מ"מ בתקופת הסבוראים פסקו מלומר כולו צלי. ראה: שמואל זואב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 64-65.

⁴⁴ הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, חלק ג, סי' כז, נשאל אודות מושב בו נהגו לאכול את זרוע הצלי של קערת הסדר, ואף לברך עליו "אקב"ו על אכילת הפסח". ה"ע יוסף מצין לפוסקים ששללו מנהג זה, ולדעתו העושים כן נושאים שם ה' לשוא, וחייבים נידוי כפי שנאמר לתודוס איש רומי, זהו מנהג טעות, ויש לבטלו. לא ברור מהו מקור מנהגם של בני אותו מושב, ולא ידוע עדה הם שייכים, והאם זוהי מסורת קדומה או הנהגה חדשה, אך יש עדויות על קהילות שנוהגים כך, ויתכן שבני אותו מושב שייכים לאחת מעדות אילו. הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשולחן ערוך הלכות פסח, פתח תקוה תשנ"ה, עמ' רעז כותב שמנהג בני תימן לאכול הזרוע - צלי. הרב יצחק ראצבי, שולחן ערוך המקוצר - עיני יצחק, אורח חיים חלק ג, עמ' מט, מצין שמנהג טריפולי לאכול זרוע הצלי. הרב חיים סתהון, ארץ חיים - מנהגי ארץ ישראל, עמ' 73, מעיד שכן נהגו הספרדים בארץ ישראל; הרב אברהם חמרא, זכור לאברהם, "מנהגי דמשק", (עורך: הרב אביגדור ברגר), חולון תשנ"ה, עמ' תכ, מעיד על מנהג דמשק: "בקערת הסדר לוקחים זרוע של עגל ומבשלים אותו זכר לפסח, ולוקחים ביצה וצולים אותה זכר לחגיגה, ואוכלים אותם בליל הסדר".

⁴⁵ ראה: הרב עובדיה יוסף (לעיל הע' 44); הנ"ל, חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב, עמ' תשסט -תשפה.

אכלו מטעם זה, אם כי עצם הנחת הזרוע הצלויה בקערת הסדר היא זכר לקרבן פסח. יוצאי תימן למשל, הנוהגים לאכול בשר צלי בפסח, אוכלים גם את הזרוע הצלויה, ואינם חוששים שמא הדבר יראה כאכילת קדשים בחוץ.

במקומות שנהגו שלא לאכול צלי בליל פסחים, באשכנז ובספרד, היו שרצו להנהיג שלא לאכול צלי בפסח שני, בליל ט"ו באייר. הרב שמואל שטראשון כותב, שהנוהגים שלא לאכול צלי בליל פסחים, הוא מאחר והדבר נראה כמי שאוכל קדשים בחוץ, טעם זה נכון גם באשר לליל ט"ו באייר. ובאשר לגדי מקולס כתב: "מכל מקום, גדי מקולס דאסור בכל מקום, איסורו הוא אף בליל ט"ו אייר".⁴⁶ יש שקבלו את ההנהגה שיש לאסור גדי מקולס בליל ט"ו אייר, אך לא הכל קבלו את ההנהגה שיש לאסור אכילת צלי בליל ט"ו אייר.⁴⁷ כך כתב הרב יוסף באב"ד: "לא מצאתי בשום מקום, דאסור לאכול גדי מקולס בליל ט"ו אייר בזמן אכילת פסח שני, נראה דלא גזרו רק בפסח ראשון ולא בפסח שני, דרך מיעוט עושין ופעמים אין עושין כלל".⁴⁸

לסיכום הענין נראה, עוד שנים רבות לאחר החורבן, היו אוכלים גדיים מקולסים, אך נטייתם של רוב החכמים היתה לאסור, ולא רק זאת, אלא במקום שלא נהגו לאכול בשר צלי שאינו מקולס, אסרו חכמים לאוכלו.

בכל המקורות התנאיים והאמוראיים, לא מצינו שנימוקי המאפשרים לאכול גדי מקולס הוא בשל הנהגת זכר למקדש. רק בפרשנות ימי הביניים מצינו פרשנים, ובראשם רש"י, המנמקים את התומכים באכילת גדי מקולס, כהנהגה חיובית זכר למקדש, ולא רק כמתן רשות או אפשרות לגיטימית שאין סיבה למונעה. פרשנות זו, לא השפיעה על המנהג בקהילות ישראל, ובתקופת הראשונים מתגבשת בצורה ברורה יותר הפסיקה השוללת לחלוטין אכילת צלי מקולס בליל פסחים, כדעתם של החכמים המתנגדים לאכילת בשר מקולס, או אף בשר צלי שאינו מקולס במקומות שנהגו שלא לאכול בשר צלי.

הסבנו את תשומת הלב לכך שרש"י הוא זה שמטעים בכל המקרים הללו את ההנהגות כזכר למקדש. אין אנו יודעים מה מניע את רש"י. האם הוא נשען על מסורות קודמות, או שלפנינו פרשנות ערכית – חינוכית, המנסה לממש את קריאתו של ר' יוחנן לדרוש לציון, גם שאין סיבה מוכרחת לפרש בדרך זו מנהג מסוים, או שזו פרשנות עניינית מתוך הבנה שנהגו כך כדי לקיים את המנהג כמה שיותר קרוב למה שהיה מקובל בעבר. בטעם נטילת ערבה ביום השביעי, וכן באכילת אפיקומן, הדבר השתרש והתקבל, והנהגות אלו נתפסות כקשורות לזכרון המקדש. בסוגית גדי מקולס, רש"י ניסה להסביר את מניעיהם של רבן גמליאל ותודוס איש רומי, אם כי הדעה הרווחת אצל חכמים היתה לאסור אכילת גדי מקולס, ואף כל צלי בליל הסדר.

⁴⁶ הרש"ש, לפסחים נג ע"א. דברי הרש"ש הובאו גם אצל הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סי' תעו ס"ק א, וכן אצל הרב חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, סימן ז.

⁴⁷ הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה חלק ב, עמ' קעו; הרב אפרים גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים חלק ב, סי' קלח כותב שאין לאסור "בסתם בשר צלי, ופוק חזי מאי עמא דבר, שעושים חתונות מפוארות באותו לילה ואוכלים צלי ולא מיחה אדם מעולם כמדומני". נראה שזו שגגה, מאחר שלא נהוג להתחתן ביום ט"ו אייר, בשל מנהגי האבילות של ספירת העומר.

⁴⁸ הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, מצוה ז אות ג (עמ' מח).